

**Микола Костриця**

УДК 291

## РЕЛІГІЙНЕ КРАЄЗНАВСТВО

*У статті аналізується розвиток релігієзнавчих досліджень Волинського краю впродовж другої половини XIX – початку XX ст.. Показано роль краєзнавців у становленні вітчизняної історичної науки.*

**Ключові слова:** Волинь, Житомиричина, краєзнавство, релігійне життя.

### **Религиозное краеведенье**

*В статье проанализировано этапы развития религиозно-краеведческих исследований Волини периода второй половины XIX – XX вв. Показана роль краеведов в становлении отечественной исторической науки.*

**Ключевые слова:** Волинь, Житомиричина, краеведение, религиозная жизнь.

### **The religious study of a particular region**

*In the article is carried out analysis of development of religieznavchikh researches of the Volhynia edge during the second half XIX – to beginning of XX item. The role of researchers of a particular region is rotined in the relation of domestic historical science.*

**Keywords:** Volhynia, Zhitomirschina, study of a particular region, religious life.

Перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно-Західного краю належать до середини XIX ст. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р., православної церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Це розпорядження було викликане насамперед суто політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії лише наприкінці XVIII ст., залишався у краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, складали значний прошарок серед дворянства Правобереж-

ної України. У краї активно діяли польські театри, видавництва, різні товариства і гуртки. При першій-ліпшій можливості поляки підкреслювали приналежність волинських земель до колишньої Речі Посполитої [1]. Зрозуміло, що такий стан справ не влаштовував царизм, який, своєю чергою, прагнув довести одвічну приналежність Волині до Російської імперії. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже в першій половині XIX ст. здійснюються спочатку дещо епізодичні, хаотичні, а пізніше – більш цілеспрямовані, з відповідним ідеологічним забарвленням, дослідження т. зв. Південно-Західного краю Росії, до складу якого входила і Волинська губернія [2].

Більшою мірою завдяки цьому і побачило світ вищезгадане розпорядження Синоду про необхідність організації історико-статистичних описів Волинської єпархії, накопичення фактів і відомостей та використання їх для вивчення історії Російської церкви.

Виконання цього відповідального завдання було покладено на викладачів Волинської духовної семінарії у Кременці. Враховуючи його складність і багатогранність, правління семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило доручити складання “Церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії” професору церковної історії Миколі Уводському, учителю церковної історії Костянтину Жуковичу, професору Амвросію Добротворському і вчителю Адріану Пурієвичу. Але невдовзі, у зв’язку з вибуттям цих викладачів з Кременця до іншого місця служби, авторський колектив розпався, а робота над описом майже припинилася [3].

Протягом тривалого часу намагання Волинського єпархіального управління налагодити збирання за певною системою історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Адже не всі парафіяльні священники сумлінно ставилися до виконання дорученої справи. На місцях ця робота, в основному, проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих подвижників, закоханих у рідний край. Серед них особливою старанністю відзначався священник з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко, який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках “ВГВ” [4].

Позитивні зрушення на краще відбулися з появою часопису “Волинские епархиальные ведомости” (далі – “ВЕВ”), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі на-

вколо єпархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М. І. Петровим, сформувалося широке авторське коло краєзнавців. Їх ядро становили переважно вихідці з давніх священницьких родин краю, викладачі місцевої семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох з них поява “Ведомостей” стала стимулом до наукової праці [5].

Серед священників виявилося чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно, за покликанням робили свою буденну справу в царині дослідження рідного краю, окремі з них стали згодом справжніми краєзнавцями. Таке явище для того часу було цілком закономірним і воно зумовлювалося соціальним статусом священника. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільноти людей. У віданні священників знаходилися церковні архіви, вони вели метричні та сповідні книжки, складали клірові відомості. Все це дозволяло священникам більш ґрунтовно і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відіграла спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті та інші важливі риси, необхідні в майбутньому для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священників-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острожчини. На початку 60-х рр. А. Сендульський відгукнувся на заклик Волинського єпархіального начальства до написання історико-статистичних описів міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис “Історія села Сивки”, яку він опублікував у “ВВВ” 1868 р. У цьому часописі під рубрикою “Материалы к историко-статистическому описанию православных церквей и приходов Волынской губернии” протягом 1868 – 1882 рр. він оприлюднив 39 історичних нарисів про міста Рівне, Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Овруч, Ізяслав, Полонне, містечка Боромль, Берестечко, Чарторийськ, Пересопницю, Корець, Вишгород, Вишнівець, Ляхівці, Ямпіль, села Сураж, Стожок, Тихомль, Поляхова, Городище і чимало інших [6].

Публікацією цих нарисів дослідник фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Для

творчості А. Сендульського притаманні риси об’єктивності викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А. Сендульський розглядав як невід’ємну частку історії України. Він мусив писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самотності укладу українського населення на Волині, його духовної і матеріальної культури [7].

Крім історичних нарисів, А. Сендульський залишив праці “Із спостережень сільського священика”, “Автобіографія”, власноручно ведений ним впродовж 28 років літопис своєї парафії у с. Сивки, нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких були опубліковані у 80 – 90-х рр. ХІХ ст. у “Киевской старине”.

Плідно досліджував рідний край священик, церковно-освітній діяч Стефан Барановський [8]. Його перу належать десятки краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Найбільший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали про історію друкарства, історію Кременеччини і Острожчини [9].

Протягом багатьох років на шпальтах “ВВВ” регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П. Галанович, І. Жолтовський, Д. Левицький, І. Липський (багько майбутнього академіка В. І. Липського), М. Тучемський, М. Шумовський та багато інших.

Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М. І. Петров, І. Г. Малишевський, Л. І. Похилевич, М. І. Теодорович, А. Ф. Хойнацький, Ф. Четиркін.

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.) був першим редактором “Волинских епархиальных ведомостей”. Опублікував у часописі низку статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї [10], спільно з І. Г. Малишевським підготував фундаментальне дослідження “Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края” [11]. За вагомий внесок у дослідження регіону М. І. Петрова у 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. М. І. Петров – професор Київської духовної академії, з 1918 р. – один із перших академіків ВУАН [12]. Співавтором “Волини” був ординарний професор

Київської духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828 – 1897 рр.).

“Вольнь” була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала поживлені дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю в суспільстві, стала настільною книгою для багатьох науковців і краєзнавців [13]. Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л. В. Баженов, хоча “Вольнь” і написана з проімперських позицій та має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України і Волині, позитивно позначився на підвищенні інтересу широких верств населення до минувшини краю. Зазначимо, що у вихідних реквізитах книжки прізвище справжніх авторів з якихось причин не вказали, а на титулі позначили лише прізвище її видавця – П. М. Батюшкова.

Помпей Миколайович Батюшков (1811 – 1892 рр.) – брат відомого російського поета Костянтина Батюшкова – був відомим державним діячем і пристрасним краєзнавцем. Член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, книговидавець, він багато зробив для популяризації історії Волині і Поділля [14].

Професор богослов'я, протоієрей, член Історичного товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький – автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки значному фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються праці з історії православ'я, уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких тощо [15].

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федоту Чертиркіну належать цікаві краєзнавчі розвідки про історію семінарії, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К. Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо [16].

До числа найвизначніших краєзнавців Волині кінця ХІХ ст. належить педагог, церковний діяч Микола Іванович Теодорович [17]. Саме він взяв на себе ініціативу щодо опрацювання, систематизації розпорошених у різних джерелах матеріалів, з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальну 5-томну працю “Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии”, яку справді можна вважати однією з вершин волин-

ського краєзнавства останньої третини ХІХ ст [18]. “Историко-статистическое описание...” охоплює описи 1 477 парафій і церков Волинської губернії. Крім власне характеристики парафій і церков, у кожному томі М. І. Теодорович вміщував аналітичні статті з окремих проблем історії Волині. Зокрема, в першому томі видрукувано авторські нариси “Краткий очерк истории Вольни”, “Епископы Вольнской епархии”, “Границы Вольнской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округа и ее управление” [19].

У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, про родини Радзивіллів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких; у третьому – про Кременецький лицей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому – про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м. Ковеля 1663 р., весільні і хрестинні пісні жителів с. Щедрогоща та ін. М. І. Теодорович докладно розповідав про повітові міста і старовинні містечка. Крім того, в посиланнях, примітках вміщував довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською або в перекладі російською мовою [20].

Крім “Историко-статистического описания...” перу М. І. Теодоровича належить ще низка фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Заслава (Ізяслава), Старокостянтинова [21]. Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії – своїй альма-матер, в якій він багато років служив викладачем [22]. У книжці, яку він присвятив своїм учням, М. І. Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші навчальні заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську епархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське прихідське, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне та інші заклади. М. І. Теодорович – автор також великої кількості статей у “ВВВ”, присвячених різноманітним аспектам історії та постатям Волинської землі.

Ретроспективний аналіз публікацій священників, викладачів духовних закладів та інших, вже відомих нам авторів за краєзнавчою діяльністю при ВГСК (В. Переговський, Ф. Кітченко, Л. Рафальський та ін.), свідчить, що більшість з них висвітлювали історію рідного краю з позицій “общерусскости” і офіційної доктрини “православия, самодержавства и народности”, вбачаю-

чи головний свій патріотичний обов'язок у боротьбі з польсько-католицьким впливом. Особлива роль у пропаганді історичного минулого краю належала "ВЕР", на сторінках яких була представлена широка палітра різноманітних краєзнавчих матеріалів. Бібліографічний покажчик, складений у 1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем І. Лозов'юком, засвідчує, що протягом 1867 – 1915 рр. на сторінках часопису побачили світ понад тисячу різноманітних краєзнавчих публікацій [23].

Діяльність численної когорти священників-краєзнавців, дослідників рідного краю, сприяла становленню волинознавства як науки та певною мірою поглибленню процесу самоусвідомлення мешканцями краю своєї етнічної приналежності.

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу духовництва Волині на початку 90-х рр. XIX ст. належить Волинському і Житомирському архієпископу Модесту (в миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглося з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії [24]. Владика доклав багато зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Давньосховища старожитностей [25]. Подібний досвід створення таких установ на Волині вже був. Перше на терені краю Давньосховище старожитностей було створено 31 жовтня 1887 р. у Володимирі за ініціативи місцевого Свято-Володимирівського православного братства. Його організаторами стали братчики – відомий український археолог, історик, громадський діяч В. Б. Антонович та мистецтвознавець, художник, археолог А. В. Прахов [26]. Члени братства збирали для музею різноманітні предмети старовини, рукописи, стародруки, предмети церковного вжитку, археологічні знахідки тощо. Невдовзі Давньосховище старожитностей виникло при Луцькому хрестовоздвиженському братстві. клопотання Модеста про створення подібної фундації в Житомирі знайшло підтримку в церковних ієрархів. Урочисте відкриття Волинського єпархіального давньосховища старожитностей відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні колишньої Христової церкви на території архієрейського подвір'я [27].

Після освячення приміщення коротку промову виголосив

один із ініціаторів заснування Волинського єпархіального давньосховища О. О. Фотинський, слова якого звучать актуально й сьогодні: “Історія та її молодша сестра археологія, – зазначав Орест Оксентійович, – відновлюють перед нашими очима минуле, дають нам уроки і для сучасності. Історія пробуджує в нас національну гордість, спонукає піклуватися про свій самобутній розвиток, незалежно від чужого впливу, не пов’язаного органічно з ходом національного життя, вчить нас любити своє славне минуле, не приховуючи водночас і недоліків цього минулого і тим застерігаючи від сумних помилок і захоплень...” [28].

За розпорядженням Модеста, духовенство єпархії було зобов’язане ретельно збирати та передавати до створеного давньосховища всі цінні предмети і пам’ятки старовини, які були в церквах, монастирях, приватних збірнях священиків [29].

Завідувачем давньосховища було призначено відомого краєзнавця, викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О. О. Фотинського, з ім’ям якого пов’язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Добре розуміючись на музейній справі, Орест Оксентійович, ознайомившись зі станом справ, зрозумів, що одній людині зберігати, систематизувати і описувати зібрані в музеї пам’ятки не під силу. Тому 1892 р. на ім’я Модеста О. О. Фотинський надіслав доповідну записку, в якій запропонував заснувати при давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він також склав проєкт статуту товариства. Архієпископ Модест підтримав цю ідею, призначив комісію, яка після остаточного обговорення і доопрацювання направила статут на затвердження до Синоду і Міністерства внутрішніх справ. Відповідь із столиці прийшла досить швидко. Вже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синодом було затверджено. Згідно із цим указом, Волинська духовна консисторія від 15 листопада видала у вигляді циркуляра свій указ за № 753, в якому, зокрема, зазначалося, “що всі волинські священики запрошуються бути членами-кореспондентами заснованого в Житомирі церковно-археологічного товариства для розробки волинської церковної давнини та історії Волинської єпархії з найдавніших часів” [30].

Після нетривалої організаційної підготовки 2 січня 1894 року в приміщенні давньосховища, що містилося в архієрейському будинку на вулиці Великій Бердичівській, відбулося відкриття Волинського церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ).



Перше на Волині громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич та ін.), 42 дійсних члени і 6 кандидатів у дійсні члени. Керував діяльністю товариства Розпорядчий комітет, до складу якого увійшли відомі громадські діячі і краєзнавці М. Г. Барський (голова), протоієрей М. М. Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я. М. Гадзинський, секретар Волинської духовної консисторії Є. А. Сретенський та барон І. М. де Шодуар, якого невдовзі змінив О. О. Фотинський. Хоча формально головою вважався М. Барський, проте фактичне керівництво товариством, як і завідування музеєм та бібліотекою, здійснював О. О. Фотинський. Його народолюбна та патріотична діяльність не залишилася поза увагою єпархіальних чиновників. За свідченням учениць дослідника О. Рябчинської-Баторевич та Ф. Баторевич-Лашук, за любов до української минувшини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О. Фотинський в училищі змушений був читати певний час математику. Такий вердикт йому було винесено за надмірну любов до української історії [32]. Не забуваймо, що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася архієпископом Модестом під гаслом відданості православної церкві і Російській державі, а тому відхід від цих канонів загрожував прикростями.

За статутом ВЦАТ передбачалося видання власного щорічника наукових праць. Перший том “Волинского историко-археологического сборника” побачив світ 1896 р. Всю підготовчу роботу та редакцію збірника здійснили О. О. Фотинський, М. М. Трипольський за участю відомого київського історика М. П. Істоміна [33]. До першого тому увійшли матеріали про історію створення ВЦАТ, видрукувано його статут та списки членів товариства, звіт про роботу у 1894 – 1895 рр., промова на урочистому відкритті товариства архієпископа Модеста. Широко були представлені матеріали з церковної історії Волині. Так, за підсумками пошукової роботи у фондах давньосховища, викладач Волинської духовної академії Г. Я. Крижановський підготував історико-діалектичний нарис про рукописні Євангелія XV – XVIII ст. О. О. Фотинський написав до збірника статті “Юрий Немирич” та “К литературной истории южно-русских апокрифов”.

У другому випуску збірника, що побачив світ у 1900 р., найбільшу увагу привернули статті М. М. Трипольського про волинські рукописні Євангелія XVI ст., історичний нарис про Жито-

мир та історичні розвідки О. О. Фотинського про минуле Волині [34]. Особливу увагу критиків привернули статті О. О. Фотинського “Побратимство и чин братотворения” та “Обыкновенные люди старой Волыни: из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.”, написані за матеріалами давньосховища.

Предметом розгляду в першій з них стала історія появи звичаю побратимства та сприйняття його церквою на українських землях XV – XVIII ст. О. О. Фотинський дійшов висновку, що цей звичай набув поширення і знайшов своє відображення як у побуті, так і в суспільно-політичному житті, зокрема в діяльності церковних братств. У другій статті простежено еволюцію життя двох поколінь відомої української шляхетської родини. Відгукуючись на цю працю, відомий історик О. І. Левицький писав, що на прикладі роду Загоровських можна ознайомитися з багатьма цікавими сторінками минулого краю, змалювати живі та рельєфні портрети інших волинян XVI ст. [35].

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською і Віленською комісіями для розгляду древніх актів, з Археографічним та Археологічним товариствами у Москві, з Товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора Літописця, з радою Київської духовної академії, Петербурзьким археологічним інститутом, Мінським та Кам'янець-Подільським єпархіальними історико-статистичними комітетами тощо [36].

За описом 1894 р. у Волинському єпархіальному давньосховищі старожитностей зберігалось 376 рукописів, кілька сотень актів і 195 стародруків [37]. Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньосховищі старожитностей, в Острозькому братстві імені Острозьких [38; 39]. Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було передано до губернського Житомира. Як видно зі звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І. Гижицький, студент Московської духовної академії Ю. Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирянин В. Т. Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г. Я. Крижановський [40]. За ініціативою архієпископа Модеста, член ВЦАТ Д. Полянський у 1894 р. розробив власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією

програмою, крім описів храмів та історії їх спорудження, передбачалося збирання даних про населення, економічне і соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю [41]. Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковно-парафіяльних літописів і описів містили в собі почасти унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний побут і традиції, які нині або забуті, або видозмінені [42]. На жаль, збереглися вони не всі.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві до наших днів збереглося 427 церковно-парафіяльних літописів і описів [43]. Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 – Старокостянтинівського, 67 – Дубнівського, 50 – Новоград-Волинського, по 15 – Житомирського і Рівненського, 12 – Луцького повітів. Окремі з них є ґрунтовними (від 30 до 100 і більше аркушів) описами з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу, прихожан, з посиланнями на використані джерела тощо [44].

У вступі подавалися загальногеографічні відомості про населений пункт, зокрема його географічне положення, рельєф, ґрунти, надра, клімат, річки й озера, розташування хат і вулиць тощо. Перший розділ літопису, як звичайно, містив відомості про історію населеного пункту: час його заснування, виникнення і походження назви, перших поселенців, перебіг основних подій. Коли поблизу села були могили, їм теж давали стисло характеристику. Ось як, наприклад, пояснюється походження назви с. Глумчі Новоград-Волинського повіту, заснованого ще за часів Київської Русі. За легендою, колись на місці села було квітуче місто, але вороги зруйнували його. Коли ж уцілілі мешканці повернулися на згарище, вони стали називати руїни Глумча, тобто руйнування, глум (тепер це село Ємільчинського району Житомирської області – М. К.).

Другий розділ літопису має назву “Парафіяльний храм”. У ньому докладно описується зовнішній і внутрішній вигляд храмів. З третього розділу “Церковних притч” можна скласти уявлення про розміри угідь та церковні кошти. У розділі “Парафіяни” у багатьох літописах підкреслювалося, що, незважаючи на багатовікове іноземне поневолення, народ зберіг свої національні риси, мову, звичаї, побут.

Активно співпрацював із ВЦАТ видатний український

історик В. Б. Антонович. За його завданням протягом 1897 – 1899 рр. О. О. Фотинський і М. М. Трипольський здійснили чимало наукових відряджень Волиню. Зокрема, до Городищенського, Дерманського, Загоровського, Корецького, Любарського, Тригирського монастирів, м. Овруча. Зібраний ними матеріал В. Б. Антонович використав у своїй фундаментальній праці “Археологическая карта Волынской губернии” [45]. За наслідками обстеження М. Трипольським і О. Фотинським пам’яток Овруча невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам’ятки архітектури Київської Русі – Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з’їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з’їзд планувалося провести у Луцьку, але, у зв’язку з транспортними проблемами (насамперед, віддаленість міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва. XI Археологічний з’їзд відбувся 1899 р. в університеті Св. Володимира. Делегатами від Волині на з’їзді були відомі краєзнавці і дослідники: А. А. Волянський, С. С. Гамченко, Л. К. Житинський, М. І. Коробка, І. І. Леонтьєв, Б. М. Прушинський, Е. Л. Руліківський, М. І. Теодорович, С. А. Уваров [46]. Від ВЦАТ делегатом був обраний О. О. Фотинський, котрий організував виставку волинських старожитностей, виступив з доповіддю, а також виконував на з’їзді обов’язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д. І. Багалій [47].

Одразу після відкриття давньосховища при архієрейському подвір’ї його організаторам стало зрозуміло, що приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв’язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, відомий краєзнавець М. М. Трипольський. Планувалося до серпня 1896 р. розмістити колекцію у власному будинку, але товариство не в змозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства про тверезість і Народній чайній. Лише на початку ХХ століття Давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення [48].

1911 р. фонди Волинського єпархіального давньосховища поновилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т. ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед першою світовою війною воно було одним із найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ та підпорядкованого йому давньосховища був О. О. Фотинський, який вміло поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції. Його правою рукою був протоіерей М. М. Трипольський. Поряд з професійною і громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я “Уніатський митрополит Іпатій Потій та його проповідницька діяльність”. Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М. М. Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Сенату від 17 лютого 1906 р. М. М. Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянській гідності [49].

1915 р., у зв'язку з наступом німецьких військ, значна частина експонатів давньосховища була евакуйована до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 р., під час евакуації музейних коштовностей на схід, ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка [50]. Що ж стосується долі решти експонатів Давньосховища, що залишилися в Житомирі, то, як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дахненко, вони 1919 р. увійшли до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей) [51].

До 100-річного ювілею Давньосховища науковці Житомирського краєзнавчого музею підготували виставку, провели представницьку наукову конференцію, на якій вперше за багато років гідно оцінили роль ВЦАТ у вивченні краю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [52].

### **Список використаних джерел та літератури**

1. Баженов Л. В. Дослідження Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. В. Баженов // Велика Волинь : минуле і сучасне : тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир, 1993. – С. 11–13.

2. Гаврилюк С. В. Початки археологічних досліджень на Житомирщині / С. В. Гаврилюк // Житомирщина крізь призму століть : наук. збірник / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир, 1997. – С. 13–15.

3. Теодорович Н. Несколько слов к читателю // Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т. 4 : Староконстантиновский уезд. – С. 922–923.

4. Комашко В. Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда / В. Комашко // ВГВ. – 1854. – № 3; Його ж. Церковь и ярмарка в с. Колодяжно / В. Комашко // ВГВ. – 1854. – № 52; Його ж. Местечко Краснополье Житомирского уезда / В. Комашко // ВГВ. – 1855. – № 30; Його ж. Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда / В. Комашко // ВГВ. – 1856. – № 3.

5. Манько М. П. Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині / М. П. Манько // Духовне відродження культури України : традиції, сучасність : матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 200–202.

6. Михайлюк О. Г. Історія Волині на сторінках газети “Волыньские епархиальные ведомости” / О. Г. Михайлик // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 382.

7. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині / Л. В. Баженов // Духовне відродження культури України : традиції, сучасність : матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76–78.

8. Манько М. П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. / М. П. Манько // Велика Волинь : минуле і сучасне : матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції / відп. ред. М. М. Дарманський. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 61–64.

9. Барановский С. Волынцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б. Хмельницкого / С. Барановський // ВЕВ. – 1874. – № 18; Його ж. Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волини при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. – 1873. – № 14; Його ж. Воспоминания о прошедшем города Кременца с 1827 по 1868 г. // ВЕВ. – 1868. – № 27.

10. Петров Н. Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих / Н. Петров // ВЕВ. – 1867. – № 2–8; Його ж. О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Октябрь–ноябрь–декабрь; Його ж. Южнорусские легенды // Ibid. – 1877. – Март.

11. Батюшков П. Н. Вольтинь : Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб. : Общественная польза, 1888. – 288 с.

12. Баженов Л. В. Академік М. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України / Л. В. Баженов // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство в Україні : традиції і сучасність” : – К. : Рідний край, 1995. – Ч. I. – С. 57–59.

13. Что сделал П. Н. Батюшков для Юго-Западного края // Вольтинь. – 1892. – № 94.

14. Баженов Л. В. Помпей Батюшков – знавець і організатор досліджень історії Великої Волині / Л. В. Баженов // Звягель древній і вічно молодий : тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 80–83.

15. Хойнацкий А. Ф. Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах / А. Ф. Хойнацкий. – К., 1871; Його ж. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Вольтинь. – Житомир, 1878; Його ж. Православие на западе России в своих ближайших представителях. – М., 1878; Його ж. Почаевская Успенская Лавра. – Почаев, 1897.

16. Четыркин Ф. Исторический очерк Вольтинской духовной семинарии / Ф. Четыркин // ВЕВ. – 1878. – № 21; 1879. – № 20; 1881. – № 34; Його ж. Древнее Луцкое Крестовоздвиженское братство (1617–1712) // ВЕВ. 1871. – № 11; Його ж. Деятельность князя Константина Острожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – № 8–10; Його ж. Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Вольтинь // ВЕВ. – 1874. – № 14–15; 1877. – № 1, 3, 5, 7.

17. Силюк А. Микола Теодорович : бібліографічний нарис / А. Силюк // Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і край : матеріали ІХ Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / відп. ред. Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Надтир’я, 1998. – С. 77–79.

18. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольтинской епархии: Т. I. – Почаев, 1888. – 436 с.; Т. II. – Почаев, 1890. – 697 с.; Т. III. – Почаев, 1894. – 696 с.; Т. IV. – Почаев, 1899. – 934 с.; Т. V. – Почаев, 1903. – 560 с.

19. Теодорович Н. И. Вказана праця. – Т. I. – С. 5–39.

20. Силюк А. Вказана праця. – С. 78.

21. Теодорович Н. И. Город Владимир Вольтинской губернии в связи с историей Вольтинской епархии: В память девятисотлетнего юбилея Вольтинской епархии. – Почаев, 1893. – 518 с.; Його ж. Город Кременец Вольтинской губернии : Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с.; Його ж. Город Заславль Вольтинской губернии : Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 50 с.; Його ж. Город Староконстан-

тинов Волынской губернии : Исторический очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.

22. Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария... с 1796 по 1900 г. / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1901. – 1022 с.

23. Łozowiuk I. Bibliografia artykułów naukowych ogłoszonych w Wotynskich Eparchialnych władomościach / I Łozowiuk. – Rowne, 1938. – 72 s.

24. Костриця М. Ю. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам’янець-Подільської семінарії / М. Ю. Костриця, С. І. Жилюк // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : наук. зб. / відп. ред. Л. В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 276–278.

25. Дахненко Л. О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу / Л. О. Дахненко // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / гол. ред. Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3–6.

26. Костриця М. Давньосховища Волині / М. Костриця // Ibid. – С. 7–8.

27. Боцяновский В. Волынское церковно-археологическое древнехранилище / В. Боцяновский // ВЕВ. – 1893. – № 36.

28. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 12.

29. Фотинский О. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года / О. Фотинский // ВЕВ. – 1893. – № 29–32.

30. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Волынской Духовной Консистории от 15 ноября 1893 года № 753. Цитується за примірником Циркуляра № 15210, що зберігається у приватному архіві М. Ю. Костриці.

31. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 5.

32. Лащук Ю. Перші музеї на Житомирщині / Ю. Лащук // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 30.

33. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. (Нумерація кожної статті збірника починається з першої сторінки).

34. Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. II.

35. Левицкий О. Рецензия на “Волынский историко-археологический сборник” / О. Левицкий // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – С. 108.

36. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. I. – С. 6.

37. Ibid. – С. 7–8.



38. Василевська С. І. З історії Володимир-Волинського давньосховища / С. І. Василевська // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 408–409.

39. Ульяновський В. І. Краєзнавча діяльність братства ім. князів Острозьких / В. І. Ульяновський // Минуле і сучасне Волині : тези доповідей і повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 210.

40. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 8–9.

41. Полянский Д. Церковно-приходская летопись на Волини / Д. Полянский // ВЕВ. – 1884. – № 1–2. – С. 1–26; № 3. – С. 79–82; Костриця М. У витоків наукового пізнання краю / М. Костриця // Вільне слово (Житомир). – 1995. – 8, 15 груд.

42. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть : Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 54–56.

43. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 1–433.

44. Баженов Л. В. Вказана праця. – С. 54–55.

45. Антонович В. Б. Археологическая корта Волынской губернии / В. Б. Антонович. – М., 1900. – 130 с.

46. Фотинский О. Волынь на XI археологическом съезде в г. Киве / О. Фотинский // ВЕВ. – 1899. – № 32.

47. Дахненко Л. Вказана праця. – С. 5.

48. Там само. – С. 4.

49. Костриця М. Краєзнавець М. Трипольський і його нарис про Житомир / М. Костриця, Р. Кондратюк // Житомирський вісник. – 1996. – 19 лип.

50. Кот С. І. Волинське давньосховище : слідами втрачених цінностей / С. І. Кот // Житомир в історії Волині і України : тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир, 1994. – С. 47–50.

51. Дахненко Л. Вказана праця. – С. 6.

52. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища : 18–20 травня 1993 року / відп. ред. Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – 67 с.